

ПО СЛЕДИТЕ НА ИЗГУБЕНОТО СЛОВО, ИЛИ ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА НЕЯСНОТИ В ТЕКСТА НА ХРЕЛЪОВИЯ НАДГРОБЕН НАДПИС

Величка Илиева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

IN SEARCH OF THE LOST WORDS OR ON THE FILLING OF GAPS IN THE TEXT OF HRELYO'S EPITAPH

Velichka Ilieva
Sofia university "St. Kliment Ohridski"

The object of examination in the present report is the Hrelyo's tomb inscription. The purpose of this work is to restore an obscure abbreviation in the text and to comment and correct several inaccuracies that have been mechanically reprinted in the editions up to now. A good knowledge of the Old Bulgarian language used at the time of Hrelyo Dragovol, with its vocabulary and grammar, turns out to be not enough to answer the questions posed. An insight into the palaeographic characteristics and, above all, the knowledge of the textological patterns during the Middle Ages help to fully and accurately study this epigraphic monument.

Keywords: Second Bulgarian Empire's epigraphy, Hrelyo's tomb inscription, textological notes, linguistic analysis

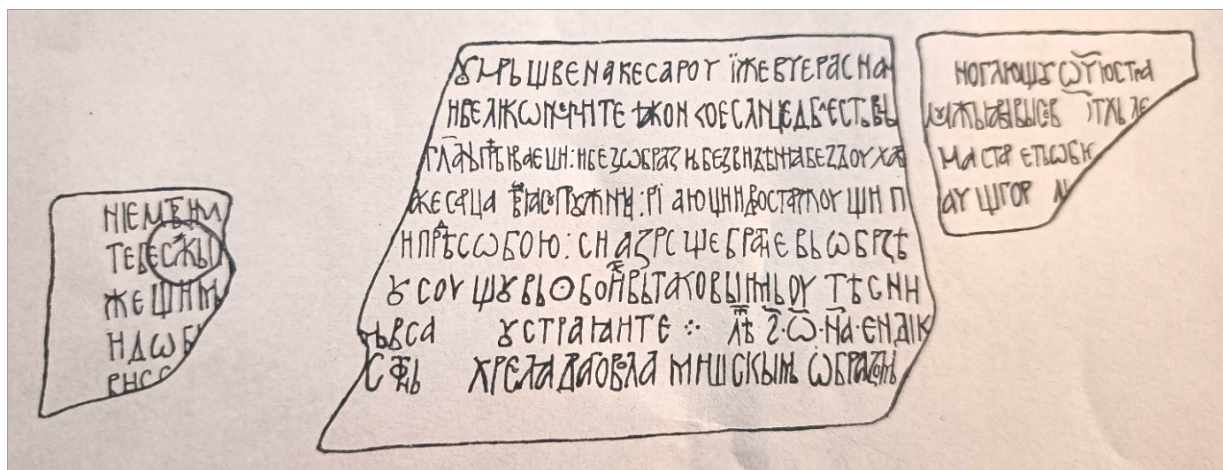
Филологическата работа с писмените паметници на Средновековието винаги е съпътствана с трудности, дължащи се на отдалечеността на времето, в което те са създадени. Тази времева „дупка“ не само отнема целостта на текста, като нанася чисто физическите увреди по паметника, препятстващи неговото пълно разбиране, но и пренася читателя във време, в което езикът притежава различна граматика и значително количество непозната лексика; когато усещането за света е различно, а произведенията носят една друга естетика; и не на последно място, когато са налице други правила за съставяне на текст по стройно организирана жанрова система, несъвместима с нашите представи днес.

Затрудненията пред изследователите на епиграфски паметници като част от средновековното писмено наследство напълно се вписват в изброените по-горе, та дори и нещо повече. Тези паметници често са изключително кратки, което ги прави трудни за анализ, или са нечетливо издълбани върху инертния материал дотолкова, че пораждат различни четения, като понякога се стига и до недотам коректни възс-

тановки. Как би могъл лингвистът да изследва езиковите особености на конкретен надпис или графит, когато текстът е неясен, фрагментарен или грешно разчетен?

Точно тези трудности – неточности и грешно разчитане на текста, съпровождаха работата по Хрельовия надгробен надпис. Какви са тези неясноти и погрешни възстановки, причините за допускането им и пътят по изправянето им изпълва предмета на изследване в настоящия труд.

Трябва да се знае, че паметникът е запазен върху три фрагмента (вж. снимка 1 – факсимиле по Томович 1974: 59) от бяла мраморна плоча с размери 1,54 x 0,65 м, първоначално поставена в главната манастирска църква на Рилския манастир, но по-късно взидана в лявата страна на Хрельовата кула.

Сн. 1

Текстът е издаван и може да се допълни по препис на надписа, запазен на първа страница на книга Б 25 в библиотеката на Рилския манастир, където плочата се съхранява и до днес.

На пети ред от Хрельовия надгробен надпис в четири негови издания¹, тези на Ив. Дуйчев (Дуйчев/Duychev 1944: 283 – 284; 419),

¹ Издания на надписа: Шафарик, Ј. Писмени споменици српски и бугарски, *Гласник Српског научног друштва*, 7, 1855, с. 182 – 186; Рълец, Неофит, Описаниея болгарского священнаго монастыря Рылскаго, С., 1879, с. 23 – 25; Иванов, Й. Св. Иван Рилски и неговият манастир, С., 1917, с. 143 – 145; Киселков, В. Рилският манастир, С., 1937, с. 49 – 52; Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина, т. II, С., 1944, 2, с. 245, 280; Дуйчев, Ив. Рилският светец и неговата обител, С., 1947, с. 245, 247; Томовић, Г. Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Историјски институт, Посебна издања, књ. 16, Београд, 1974, с. 58 – 59; Malingoudis, Ph. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Namus-Halbinsel, Teil I,

Г. Томович (Томович/Tomovich 1974: 58), Ph. Malingoudis (Malingoudis/Малингудис 1979: 81) и К. Попконстантинов и О. Кронщайнер (Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: 112) стои буквосъчетанието сѣѣ, което може да бъде сдѣѣ или сѣдѣ. То не би могло да се разчете като никоя позната лексема от старобългарския или среднобългарския период на езика. Дори и да се приеме, че тази редица от знаци е съкращение, то отново е невъзможно да се прозре коя дума е съкратена.

Това неясно написание не намира своето правилно разчитане в нито едно от цитираните по-горе три издания, а само се преиздава отново и отново в този вид. Причините за това вероятно се коренят в характера на създадените от посочените автори трудове, в които се цели само събирането и съответно публикуването на известните позначими средновековни епиграфски паметници, без да се търси сметка за това дали текстовете на надписите са вярно разчетени.

А какво е от значение за точното и вярно разчитане и съответно попълване на празнини в текста, освен познаването на езика от дадения период с неговата лексика и граматика? Ако предложеното буквосъчетание не може да бъде припознато в нито една известна лексема или нейна форма, какво остава за лингвиста изследовател? Дори в палеографските бележки на Г. Томович, поместени под надписа, липсват данни за лигатура или за по-специфично начертание на знак на въпросното място.

Добре е все пак, че авторката е публикувала и факсимиле на надписа, в което, при внимателно вглеждане, се вижда, че в буквосъчетанието сѣѣ не стои знак за буква Ж (вж. снимка 2).

След буква С е издълбан знак, който всъщност е лигатура между К и Л, където вертикалната хаста на знак К е обща с дясната наклонена хаста на Л. Да, това начертание би могло да се обърка с Ж, но във факсимилето ясно се вижда, че чертичката в горен ляв ъгъл от полето на буква Ж липсва, което прави невъзможно предположението, че на това място е изпълнен знак на буква Ж. В това пространство (горен ляв ъгъл от буквеното поле) е издълбан знак за буква Л или Д, но е невъзможно да се заяви категорично коя е графемата.

Thessaloniki, 1979, p. 76 — 83; Смядовски, С. Българска кирилска епиграфика (IX-XV в.), София, 1993; Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner, *Altbulgarische Inschriften*, Band 52, Wien, 1997, p. 115.

Сн. 2

След този преглед на неясното начертание, се установява, че действително изписани в надписа са буквите С, А или Д (вдигнати над реда), Л, К и Ъ, които по-вероятно представляват съкращение, отколкото изписана изцяло дума.

В превода на Хрельовия надгробен надпис, направен от Ив. Дуйчев, зад неясното написание стои прилагателното „сладкий“: „...като не те вижда тебе, сладкий, предъ себе си“ (Дуйчев/Duychev 1944: 284). Преводът съответства на събрания графичен материал, но все пак търсенето не следва да спре дотук. Посоката, в която следва да продължи проучването, е указана от С. Смядовски: „...езиковият материал в никакъв случай не би могъл да бъде пълноценно използван без предварителна текстова обработка, която именно е подценявана и неразработвана у нас“ (Смядовски/Smyadovski 1993: 9).

На текстово ниво се знае, че надписът на Хрельо от 1342 година принадлежи към групата на надгробните/възпоменателните надписи. Традицията в съставянето на такива текстове датира още от Античността, като в България тя се възприема чрез културното взаимодействие с Византия след покръстването на българите и най-вече след приемането на Кирило-Методиевите ученици и последвалото ограмотяване на цели слоеве на обществото. Така, през Византия до нас достигат образци, цели модели, готови формули, по които се съставят надгробните надписи, като задължителни атрибути са датата на смъртта и името на починалия. Често те се въвеждат след изразите: „съде лежнть...“, „съде почнваеть...“, „прѣставн съ рабъ бѣн“ и др. По-

ради ограничения в обема на настоящото изследване се пропуска възможността за по-подробен преглед. Ще се отбележи само, че повечето надгробни надписи са кратки, информативни, неекспресивни, като само в някои от тях се срещат различни и нетипични елементи.

В това отношение Хрельовият надпис предизвиква интерес, защото освен задължителния реквизит на своя жанр, притежава и нещо повече – свое емоционално и нетипично за традицията на българските надгробни надписи начало, наподобяващо характеристиките на литературния жанр на „плача“.

Това е един от най-старите литературни жанрове, принадлежащ към групата на ораторското слово. Плачът може да се срещне и като самостоятелен жанр, но и като част от друга поетическа или прозаическа творба. Той е ненаративна поема, изразяваща дълбока скръб или тъга, продиктувани от различни теми като лична загуба, мизерия и др.: „В средновековната литература се плаче за човек, но и за градове и страни, паднали под чуждо робство, разорени и изгубили славата си“ (Петканова/Petkanova 1994: 84). Исторически този жанр е свързан с библейските мотиви (Плач Йеремиев) и с фолклорната традиция на оплаквачките.

Изследователят на средновековните писмени паметници трябва добре да познава и разпознава компонентите и характеристиките на литературните жанрове от онази епоха, но и да осъзнава: „...проникването на следи от литературни текстове в епиграфиката – факт, сам по себе си твърде интересен, но рядко отчитан (Смядовски/Smyadovski 1993: 5). Правилното схващане на жанровете в средновековната литература ще позволи да се открие, че нейните произведения се намират в състояние на взаимодействие, взаимопроникване и взаимоцитиране: „...т.е. едно произведение влиза в състава на други“ (https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100522/catid,281/id,70428/view,article/).

Така е и в Хрельовия надгробен надпис, където преди възпоменателната част е вграден текст с жанровите характеристики на плача. Надписи с такова съдържание са засвидетелствани в голямо количество сред сръбските епиграфски паметници от XIV – XV в. (Овчаров/Ovcharov 2006: 52).

Именно тези начални редове от надписа са ключов момент в пълното и вярно разчитане на текста. Познаването на стилистиката и структурата на този вид ораторско слово сочи, че лицата, за които се „плаче“ са силно идеализирани. „Почти всички герои се наричат „сладки“ (Симеон в двете му жития, Милутин, Елена, Хрелю, Стефан Лазаревич). С този епитет се изразява умиление, обич, но най-вече възхвала. Сладостта е един от белезите на позитивна оценка през

Средновековието“ (Петканова/Petkanova 1994: 90). Ето как и с подкрепата на текстологията може със сигурност да се възстанови неясното съдъж. Оказва се, че зад съкращението с̀кы или с̂кы действително стои прилагателното име сладък.

Всичко, казано дотук, само убеждава читателя в правотата на думите на Смядовски и в нуждата от съблюдаване на текстологичните връзки и взаимоотношения за пълното, всестранно и вярно анализиране на средновековни писмени паметници. Разбира се, могат да се посочат още части от текста на Хрельовия надгробен надпис, които имат успоредици или съвпадения с текстове на други произведения от жанра на плача. Това обаче не е целта на настоящия труд. Все пак се търси езиков, а не толкова текстологичен анализ на паметника.

И така, разчетената дума сладъкыго вече може да бъде подложена на лингвистичен анализ, като се каже, че това е родително-винителна форма на сложно прилагателно име.

В старобългарския език сложните форми на прилагателните се образуват, като към простата форма се прибавят формите на анафоричното местоимение за съответния падеж, род и число. Това води до редица асимилационни процеси, както в им. п.: сладъкъ>сладъкын. С времето настъпват допълнителни уподобявания, изпадания и контракции на гласни звукове: сладъкаѣго > сладъкааго > сладъкаго, сладъкоуѣмоу > сладъкоуоумоу > сладъкоумоу. Тенденцията е началното ѳ от анафоричното местоимение в косвените падежи, ед.ч. да отпадне.

През среднобългарския период в склонението на сложните прилагателни имена настъпва промяна, като местоименните завършеци се заменят от местоименни окончания, напр.: сладъкаго > сладъкого, сладъкоумоу > сладъкомоу. „Разпространението на новите окончания не е еднакво. Така например, докато родителното окончание -ого засега е известно освен с примера от Сав. Книга още с един пример от Виргинската грамота на Константин Асен, седем примера от Троянската притча и с редовно употребяваното свѣтого в Банишкото евангелие (13 в.), дателното окончание -оמוу е толкова широко разпространено още в старобългарски, че реформаторите от школата на Евтимий Търновски са го приели като единствено окончание за дат., ед.ч. на прилагателните имена от м. и ср.п.“ (Харалампиев/Haralampiev 2001: 104 – 105).

Словоформата сладъкыго в изследвания надпис е интересна и с още нещо. Тя представлява пример за замяна на окончанията *аго/ого*

и *уму/омо* с *-иго* и *-иму* (-ыго, -ымоу), където се настанява *ы* под влияние на формите за мн.ч. в склонението на прилагателните. Още в праславянски и старобългарски *ы* е заменяло старите окончания на простата форма пред анафоричното местоимение, срв.: „При простите форми от *-о/-а*-основи се обобщава *ы*, а при простите форми от *-јо/-ја*-основи се обобщава *н*. Например: (...) дат.п. мн.ч.: *добрѡмъ + нмъ > добрънмъ*; сннѣмъ + нмъ > сннннмъ; мест.п. мн.ч.: *добрѣхъ + нхъ > добрънхъ*; снннхъ + нхъ > снннхъ“ (Славова/Slavova 2017: 197).

Такива форми се появяват и в Станиславовия чети-миней, където: „...се забелязва стремежът основата на прилагателното в сложна форма да се разшири с гласна *ы/н*, която да се настани пред окончанията на местоименното склонение“ (Тотоманова, Атанасова/Totomanova, Atanasova 2018: 88 – 89). За аналогично явление по-късно пише и С. Младенов, като привежда примери от дамаскините: „В дамаскините има форми с *-ыго* (нго) покрай *-аго* (богатыго, ѿ горкыго н тъмнаго ада, ѿ постарнго и т. н.), където положително са касае пак до аналогични форми, срв. по-горе *друго* също с редукция на неударените гласни; срв. *имала майка милиго сина* (Костур), *вишнго бога* и под.; от един дамаскин: *нска таквознгѡ ѡлѡка*“ (Младенов/Mladenov 1979: 270).

Ново четене може да се предложи на поне още едно място в текста на Хрельовия надгробен надпис². Във втори ред на всички посочени по-горе издания на надписа е възстановена формата [дѡбрѡ]т(а)хъ в „... ѡвнѡы се в [дѡбрѡ]т(а)хъ...“. Ако се съобразим с думите на Д. Петканова, че „Смъртта дава повод за изтъкване на духовни добродетели, които остават като пример за живите“ (Петканова/Petkanova 1994: 90), то може предложената в предходните издания на текста *доброта* да бъде заменена с *добродетели* в мест.п., мн.ч. По-логично е в множествено число да се поставят броими съществителни като *добродетел*, отколкото неделими субстантиви, представляващи понятия за признак и качество като *доброта*. От друга страна, в Пространното житие на Св. Иван Рилски от Патриарх Евтимий се открива: ѡвнтн дѡбрѡдѣтѣл, което може да се приеме за устойчиво съчетание.

И още, в цитираните издания на надписа на пети ред стои: тебе сладъкъго [не видѣш]н прѣдъ себою. Предложената глаголна форма в сег.вр., 2 л., ед.ч. – не видншн, не се съгласува с глаголният субект

² Предложението е направено от проф. Тотоманова.

(кеса̀рнца твѡна сѡпрѡжннца), изискващ глагольт да е в 3 л., ед.ч. От друга страна обаче, няма как формата да бъде не виднтъ, защото в текста на надписа ясно се вижда, че последната буква на тази словоформа е н. Имайки предвид употребените малко преди това три сегашни деятелни причастия (рї[д.]аюцин, двостраждоуцин, п[л]ау[ю]цин), се приема, че и тук стои такава: [нѣвндѣщ]н. Предвид сръбския правопис на паметника малката носовка в причастието е заменена с ѣ.

На трети ред – отново в предишните издания на паметника – е публикувано написанието ѡбоу[дѡ. А.-М. Тотоманова предлага нов прочит – вместо наречието със значение „от двете страни“, там да се чете миналото страдателно причастие на глагола обати -обѡмѡ -обѡмѡшн, който в късни сръбски паметници изглежда обнѣти -обнѣмѡ -обнѣмѡшн, а именно: обнѣта. Значението, което носи това причастие, е „застигнат внезапно“, което съответства на употребения след това тв.п. Това, което във факсимилето прилича на ю, вероятно е лигатура не.

Ето защо, предвид всичко казано по-горе, се предлага следният нов прочит на Хрельовия надгробен надпис.

[гробѡ те сѡдрѡжнтѡ нннѡ]³ ѡмръщѡвѡна кеса̀роу: їже вѡѡра с нам[н] ѡсно гл[агола]юциѡ:

ѡ у[оу]дѡ стра

[шнѡ: ѡ прѡславномѡ вндѡнїю. т]н велнкѡнменнтѡ ѡко нѡкоѡ слнце
д[ѡ]блѡстѡвнѡ[н]

мѡжѡ ѡвнѡѡ се в [дѡбродѡ]т[ѡ]хѡ лѡ[жн]

[шн оумрълѡ въ гробѡ малѡ ѡх ѡх како бѡ]згласнѡ⁴ прѡвнѡѡшн⁵: н
бѡзѡбразнѡ бѡз

вндѡннѡ бѡз доухѡ в[ѡ]мѡ: стражѡтѡ⁶ ѡбнѡ[та ѡмръщѡвѡ]⁷

³ Квадратните скоби показват, че тук текстът е загубен или нечетлив. Понякога авторите могат да възстановят тези липси с предполагаемо съдържание или да оставят мястото в скобите празно.

⁴ В предишни издания (Дуйчев/Duychev 1944: 283 – 284; Томович/Tomovich 1974: 58; Malingoudis/Малингудис 1979: 81; Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: 112) е изписано разделно: бѡз гласнѡ, докато А.-М. Тотоманова предлага това да е една дума.

⁵ Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: 112 – прѡвнѡѡшн.

ннем твоим [кесарѣ прѣнзреднѣ : хваленїа] кесарнца твѣа свпрѣжннца
рї[д.]ающн н

двостражоуци⁸: п[л]ау[ю]ци горко пецѣлю вса ѡдрѣжнма]
тебѣ сладѣкѣ[го] [невндѣщ]н прѣдѣ свою⁹: сна зрещѣ братне въ ѡбразѣ
[оусрѣдно

вннмѣте ѡ ле]

жещнмь [толнкѣ велнкѣ]ѣ соущѣ въ обонх¹⁰ въ такоуцимь оутѣснн[вша се
малѣ гробѣ]

н двѣ[рымь жнтнем]ь¹¹ вса ѡстраантѣ.:лѣт[о] с.ѡ.на ендик[тїѡн іа мсца
дѣк кз днѣ

прѣста]

вн с[ѣ славнѣ кесарѣ] ст[ѣ]ф[л]анѣ: хрѣла драговола: мнншьскѣмь ѡбразомь
[харїтѡн

ктиторѣ стего¹² храма сего]

⁶ В предишни издания (Дуйчев/Duychev 1944: 283 – 284; Томович/Tomovick 1974: 58; Malingoudis/Малингудис 1979: 81; Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: 112) е предадено като страдаѣтъ, но от факсимилето на надписа се вижда, че там няма място за 2 букви, а малко по-надолу в двостражоуци липсва буква д. Вероятно в правописа на автора д е изпаднало.

⁷ Буди недоумение защо в предишните издания на надписа (цит. по-горе) словоформата е възстановена с епентетично л, когато такава не е отбелязано от автора на надписа в сродната форма ѡмръщѣна, още в първия ред на текста.

⁸ Вж бел. 27.

⁹ Malingoudis/Малингудис 1979: 80 – свою

¹⁰ Приема се вариантът у Г. Томовић (Томовић/Tomović 1974: 58) – обонх, докато при Malingoudis/Малингудис 1979: 81 е обонх, а при Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: 112 – обох.

¹¹ Четенето е предложено от А.-М. Тотоманова и замества двѣ[рѣ жнтн сїе нм]ь, публикувано в предишните издания (Дуйчев/Duychev 1944: 283 – 284; Томовић/Tomović 1974: 58; Malingoudis/Малингудис 1979: 81; Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: 112).

¹² Томовић/Tomović 1974: 58 – с(вѣ)т(л)го; Malingoudis/Малингудис 1979: 81 – с(вѣ)т(л)го-

С направените попълнения това проучване се доближи до задачата си да възстанови „загубеното слово“ от Надгробния надпис на Хрельо. За това, както се видя, е нужно не само добро познаване на езика, но и палеографски и текстологичен анализ на съответния писмен паметник. Изследователят следва да познава жанровете на средновековната литература, където всяка творба има своя предварително уговорена структура и стилистика, но и да е наясно, че модели и концепти, проникнали в българската култура от различни източници, се използват и се повтарят от една творба в друга, от едно време в друго. Текстологичният анализ не само определя мястото на текста във времев и жанров аспект, но помага при установяване на съдържанието на изследваните писмени паметници.

И макар настоящият текст да започна с разглеждането само на една лексема, проблемите, свързани с неясни или липсващи части от текста, както и пътищата за тяхното преодоляване, доведе до нов прочит на надписа, а и до решение, приложимо при анализ на по-големи отрязъци от текстове на писмени паметници от Средновековието.

БИБЛИОГРАФИЯ

Дуйчев/Duychev 1944: Дуйчев, И. *Из старата българска книжнина, т. II*. София: Хемус, 1944. [Duychev, I. *Iz starata balgarska knizhnina, t. II*. Sofia: Hemus, 2002.]

Malingoudis/Малингудис 1979: Malingoudis, Ph. *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hamus-Halbinsel, Teil I*. Thessaloniki, Association Hellénique d'Études Slaves, 1979, 76 – 83.

Младенов/Mladenov 1979: Младенов, С. *История на българския език*. София: БАН, 1979. [Mladenov, S. *Istoriya na balgarskia ezik*. Sofia: BAN, 1979.]

Овчаров/Ovcharov 2006: Овчаров, Н. За правилното разчитане на Търновския надгробен надпис от църквата „Свети Четиридесет мъченици“ (по повод на една хипотеза). // *Археология, 1995, I, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност*. София: АИ „Марин Дринов“, 2006, 49 – 59. [Ovcharov, N. Za pravilnoto razchitane na Tarnovskiya nadgrogen nadpis ot tsarkvata “Sv. Chetirideset machenitsi” (po povod edna hipoteza). // *Arheologiya, 1995, I, cit. po Istoricheski prinosi kam starobalgarskata i staroslavjanskata epigrafika i knizhovnost*. Sofia: AI “Marin Drinov”, 2006, 49 – 59.]

- Петканова/Petkanova 1994:** Петканова, Д. Плачът и сълзите в средновековната литература. // *Старобългаристика*, 1994, бр. 2, 82 – 93. [Petkanova, D. Plachat i salzite v srednovekovnata literatura. // *Starobalgaristika*, 1994, br. 2, 82 – 93.]
- Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997:** Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften, Die slawischen Sprachen; Band 52/1997*. Offsetschnelldruck Anton Riegelnik, A-1080 Wien, 1997.
- Славова/Slavova 2017:** Славова, Т. *Старобългарски език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017. [Slavova, T. *Starobalgarski ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2017.]
- Смядовски/Smyadovski 1993:** Смядовски, С. *Българска кирилска епиграфика (IX – XV в.)*. София: Агата-А, 1993. [Smyadovski, S. *Balgarska kirilska epigrafika (IX – XV v.)*. Sofia: Agata-A, 1993.]
- Томович/Tomovich 1974:** Томовић, Г. Морфологија ћириличких натписа на Балкану. // *Историјски институт, Посебна издања, књ. 16*, Београд, 1974, 58 – 59. [Tomović, G. Morfologia kirilichkih natpisa na Balkanu. // *Istorijski institute, Posebna izdanja, knj. 16*, Beograd, 1974, 58 – 59.]
- Тотоманова, Атанасова/ Totomanova, Atanasova 2018:** Тотоманова, А.-М., Д. Атанасова. *Станиславов чети-миней. Том 1. Издание на текста*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018. [Totomanova, A.-M., D. Atanasova. *Stanislavov cheti-miney. Tom 1. Izdanie na teksta*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2018.]
- Харалампиев/ Haralampiev 2001:** Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. София: Фабер, 2001. [Haralampiev, I. *Istoricheska gramatika na balgarskia ezik*. Sofia: Faber, 2001.]

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

- https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100522/catid,281/id,70428/view,article/ (последен достъп 01.09.2022 г.)
- http://poliphilology.blogspot.com/2014/08/4_19.html (последен достъп 01.09.2022 г.)